

Arba'een Pilgrimage as a Social Movement

Zahed Ghafari Hashjin*

Received: 2017/10/14

Mohammad Aghaei**

Accepted: 2017/12/26

Arba'een Hosseini Pilgrimage is one of the privileged faces of emigration in Shi'a's political culture, which is held as the largest human community in the world. This magnificent religious community, in addition to its privileged religious resources, has deep political and social messages. One way to examine the social- political aspects of this event is to study it in the context of political sociology and the field of social movements.

In response to the main question of the paper, the validity of the hypothesis that Arba'een Hosseini Pilgrimage can be considered as a massive social movement with all its components is confirmed. In this regard, this research has been carried out using the Charles Tilly Social Movement Theory and descriptive analytical qualitative method, using a snippet tool to collect data. The findings of the paper show that Arba'een Hosseini Pilgrimage in the framework of Charles Tilly's theory is a massive social movement that have manifested the continuity of headquarters, the use of a range of general demonstrations, as well as public expression with four worthiness, unity, number, and commitment attributes in it.

Keywords: Arba'een Hosseini Pilgrimage, social movement, worthiness, unity, number, commitment

---

* Associate Professor of Political Science at Shahed University, z_ghafari@yahoo.com

** Ph.D. student of Islamic Revolution Political Studies at Shahed University, aghaei_1369@yahoo.com

پیاده‌روی اربعین حسینی به مثابه جنبش اجتماعی

زاهد غفاری هاشچین*

محمد آقایی**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۷/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۰۵

چکیده

پیاده‌روی اربعین حسینی از وجوه ممتاز هجرت در فرهنگ سیاسی شیعی است که به عنوان بزرگ‌ترین اجتماع انسانی جهانی برگزار می‌شود. این اجتماع با شکوه مذهبی علاوه بر دارا بودن وجوه ممتاز مذهبی، واجد پیام‌های عمیق سیاسی و اجتماعی است. یکی از راه‌های بررسی وجوه سیاسی اجتماعی این رویداد، مطالعه آن در بستر جامعه‌شناسی سیاسی و حوزه جنبش‌های اجتماعی است. در پاسخ به سؤال اصلی مقاله، صحت این فرضیه که می‌توان پیاده‌روی اربعین حسینی را به مثابه یک جنبش عظیم اجتماعی با تمامی مؤلفه‌های آن در نظر گرفت مورد تأیید قرار گرفته است. در این راستا این پژوهش با بهره‌گیری از نظریه جنبش‌های اجتماعی چارلز تیلی و با استفاده از روش کیفی تحلیلی توصیفی و با استفاده از ابزار فیش‌برداری برای جمع‌آوری داده‌ها انجام شده است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که پیاده‌روی اربعین حسینی در چارچوب نظریه چارلز تیلی، جنبش عظیم اجتماعی است که مؤلفه‌های استمرار ستادها، بهره‌گیری از طیفی از تظاهرات عمومی و همچنین ابراز عمومی با چهار مشخصه ارزشمندی، وحدت، تعداد و تعهد در آن به نحو بارزی تجلی یافته است.

واژگان کلیدی: پیاده‌روی اربعین، جنبش اجتماعی، ارزشمندی، وحدت، تعداد، تعهد.

مقدمه

سنت پیاده‌روی اربعین در طول تاریخ حیات تشیع به عنوان یک منسک مذهبی بروز و ظهور داشته است. این رویداد عظیم را باید ذیل «هجرت» به عنوان یکی از مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی تشیع به حساب آورد. اهمیت زیارت اربعین تا حدی است که مطابق نقل کتب معتبر شیعه، یازدهمین پیشوای شیعیان اثنی عشری حضرت امام حسن عسکری (ع) آن را یکی از نشانه‌های پنج‌گانه مؤمن (شیعه) خوانده است (طوسی، ۱۴۰۷: ج ۶، ۵۲؛ مفید، ۱۴۱۳: ۵۳؛ ابن طاووس، ۱۴۰۹: ج ۲، ۵۸۹). لازم به توضیح است که گستردگی این منسک مذهبی همیشه به صورت فعلی آن نبوده است، بلکه با فراز و فرودهایی همراه بوده و رونق فعلی آن در دوره معاصر به اهتمام علمای بزرگی چون آیت‌الله سید محمود شاهرودی (۱۲۹۳-۱۳۹۴ ه.ق)، زعیم حوزه نجف که نزدیک به دو بیست و شصت مرتبه با پای پیاده از نجف به کربلا مراجعه نمودند ایجاد شده است (همایون و بد، ۱۳۹۵: ۱۰۲).

«منسک» در لغت از ریشه «نسک» و به معنای عبادت خداوند و تقرب جستن به او می‌باشد (مصطفوی، ۱۳۶۰: ج ۸، ۱۰۵). جعل این واژه در معنای عبادت و اطاعت صورت گرفته است و به همین دلیل مشاهده می‌شود که در برخی از کتب به جای واژه «عباد» از کلمه «ناسک» استفاده شده است (طریحی، ۱۳۷۵: ج ۵، ۲۹۵). باید توجه داشت که در یک تقسیم‌بندی کلی مناسک به فردی و اجتماعی تقسیم می‌شوند. اینکه کدام‌یک از مناسک فردی و کدام‌یک اجتماعی است بستگی به این دارد که کدام وجه آن زودتر به منصفه ظهور می‌رسد، از این جهت پیاده‌روی اربعین را می‌توان در قواره یک منسک اجتماعی مشاهده کرد (محمدی سیرت، ۱۳۹۵: ۵).

هنگامی که یک سنت به مثابه منسکی اجتماعی انگاشته می‌شود، اولین چیزی که به ذهن خطور می‌کند آن است که چگونه می‌توان این ادعا را تقویت کرد که آن سنت واقعاً منسکی اجتماعی است؟ به دیگر سخن آیا پیاده‌روی اربعین واجد ویژگی‌های واقعی یک جنبش اجتماعی - به معنای حقیقی آن در علم سیاست - است؟ اگر پاسخ مثبت است، این ویژگی‌ها کدام‌اند و با کدام چارچوب نظری قابل مشاهده و توجیه هستند؟ یکی از بهترین راه‌ها برای روشن شدن این مدعا، کاربست نظریه جنبش‌های

اجتماعی چالز تیلی بر این رویداد عظیم است. اهمیت این نوشتار در آن است که با توجه به گستردگی طیف مشارکت‌کننده در این پیاده‌روی بزرگ، لازم به نظر می‌رسد که نهادهای مسئول در هر چه بهتر برگزار نمودن این مراسم برای نیل به نتایج پایدارتر موظف به توجه و ارج نهادن به نظرات شرکت‌کنندگان و از آن مهم‌تر اندیشمندان در ابعاد گوناگون این مراسم هستند (Zhou, 2007: 25). این مقاله در راستای توسعه ادبیات نظری اربعین حسینی و ترویج فرهنگ ایثار و شهادت بر اساس روش کیفی تحلیلی - توصیفی در پی پاسخ به این سؤال اصلی است که آیا می‌توان پیاده‌روی اربعین را به مثابه جنبشی اجتماعی انگاشت؟ از همین جا و با همین توضیحات، در قسمت پسین چارچوب نظری بیان خواهد شد. لازم به ذکر است که با توجه به جستجوی نگارندگان در منابع گوناگون کتابخانه‌ای تاکنون پژوهشی با چارچوب نظری حاضر و نگاهی اینچنین به رشته تحریر درنیامده است و در همین جا است که نوآوری نوشتار حاضر روشن می‌گردد. به دیگر سخن وجه نوآوری نوشتار حاضر بررسی منسک پیاده‌روی اربعین در چارچوب مفهومی یک جنبش اجتماعی است.

۱. چارچوب نظری: جنبش اجتماعی

۱-۱. جنبش اجتماعی: ویژگی‌ها و عناصر

بدون شک چالز تیلی یکی از بزرگ‌ترین عالمان جامعه‌شناسی سیاسی است که برای دوره‌ای طولانی در قله اندیشه‌های سیاست چالش محور قرار داشت. هر چند به دلیل ریشه دواندن فکر دموکراتیک، در موارد متعدد و حتی نامرتبط شاهد به‌کارگیری اصطلاح «جنبش اجتماعی» برای هر نوع تظاهرات و افراد مشارکت‌کننده در آن‌ها هستیم، اما باید توجه داشت هر نوع تظاهرات، شورش، و کمپین جنبش اجتماعی محسوب نمی‌شود بلکه جنبش‌های اجتماعی دارای ویژگی‌های خاصی هستند که آن‌ها را از انواع دیگر تحرکات اجتماعی متمایز می‌نماید. اندیشمندان سیاسی اولین جنبش اجتماعی حقیقی که واجد ویژگی‌های خاص جنبش‌های اجتماعی باشد را ائتلاف جهانی علیه تجارت برده که در قرن هجدهم روی داد می‌دانند (Drescher, 1994: 231; Eltis, 1993: 112). نمودار شماره یک ویژگی‌های خاص جنبش‌های اجتماعی را مشخص می‌نماید.

نمودار شماره ۱: ویژگی‌های جنبش اجتماعی

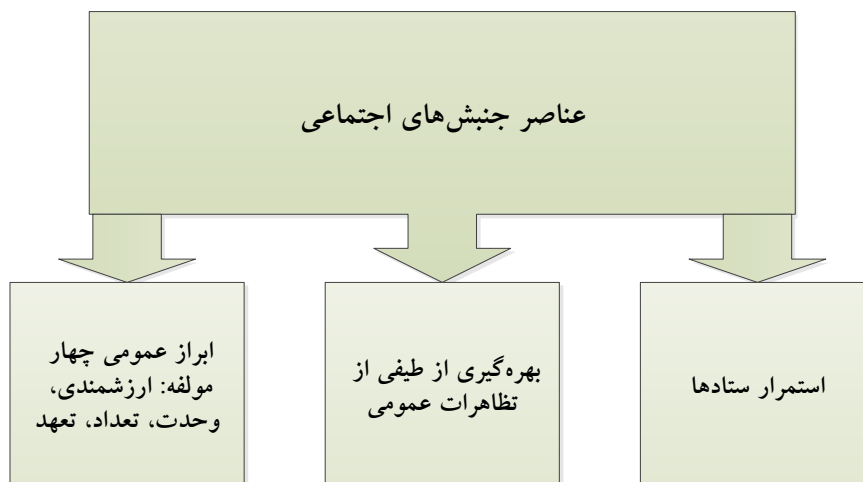
هر جنبش اجتماعی باید به نوعی ویژگی‌های ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد را نشان دهد. این ویژگی‌ها تعیین یافتن یک تظاهرات موفق و البته تأثیرگذار را مشخص می‌کند (تیلی، ۱۳۹۴: ۳۳۱). باید توجه داشت که ابراز این چهار ویژگی از اهمیت فراوانی برخوردار است زیرا حامل پیام‌های مهم سیاسی است و با دیگر ویژگی‌های خاص جنبش‌های اجتماعی همچون مشارکت‌جویان، بیانیه‌ها، مصاحبه‌های مطبوعاتی، جزوه‌ها، بستن روبانی با رنگ خاص و یا پوشیدن لباس‌های هم‌رنگ و هم‌سان، به‌کارگیری نمادها و نشان‌های خاص، اهتزاز پرچم، و یا حتی حضور ساده در جمعیت مرتبط است (polletta, 2002: 65). ابراز این چهار ویژگی ارتباط مستقیم با یکی دیگر از ویژگی‌های جنبش‌های اجتماعی دارد: ادعاهای مرتبط با هویت، جایگاه، و برنامه.

ادعاهای مرتبط با هویت «من»ها را کنار گذاشته و بر «ما» بودن تظاهرکنندگان تأکید می‌کند. هنگامی که «من»ها کنار گذاشته شود طبیعی است که نام‌ها نیز از بین می‌رود و به همین علت لزوم نامیدن «ما» تحت یک عنوان خاص جلوه می‌کند. در این حالت تمام جمعیت خود را با یک عنوان مثلاً «عشاق الحسین»، «حسینیون»، یا غیره می‌خوانند. ادعاهای مربوط به جایگاه بر تشابهات و همسانی‌ها میان جمعیت حاضر با دیگر کنش‌گران تأکید دارد و ادعاهای مرتبط با برنامه واجد حمایت و یا مخالفت با اهداف اعلامی جنبش است (تیلی، ۱۳۹۴: ۳۳۲).

ادعاهای مربوط به هویت، جایگاه و برنامه در تعامل با یکدیگر و در همگشتگی با ابراز چهار ویژگی ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد نشانگر آن است که یک بازیگر جدید و البته به شدت قوی پا به عرصه سیاست گذاشته است که ممکن است بخواهد و یا بتواند هر کاری را انجام دهد. هر چه جمعیت حاضر بیش‌تر باشد و مجموع این هفت ویژگی در ایشان مستحکم‌تر شکل گرفته باشد، قدرت نهایی جنبش بیش‌تر و تأثیرگذاری آن عمیق‌تر خواهد بود. این بازیگر جدید به صورت بالقوه قدرت سیاستمداران را به چالش کشیده و بر قدرت جنبش تأکید می‌کنند.

جنبش‌های اجتماعی اغلب دارای پیوندهای فراملی هستند و همین امر سبب ثبات و مقاوم بودن آنان است. جنبش‌های اجتماعی از طرق مختلفی از جمله الگوبرداری، ارتباطات، ائتلاف‌ها، و تشریک مساعی در میان مردم و ملت‌ها، صرف نظر از موفقیت مکانی ایشان، ترویج می‌یابد (تیلی، ۱۳۹۴: ۳۳۳).

پس از بیان ویژگی‌های جنبش اجتماعی، لازم است عناصر آن‌ها نیز مورد بررسی قرار گیرد. ممکن است یک جنبش اجتماعی واجد تمام ویژگی‌های ده‌گانه بیان شده نباشد و مثلاً فاقد یک یا چند مورد از آن‌ها باشد، اما هرگز نمی‌تواند فاقد یکی از عناصر خود باشد. نمودار شماره ۲ عناصر جنبش‌های اجتماعی را نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۲: عناصر جنبش‌های اجتماعی

۲.۱. پیاده‌روی (تظاهرات)

تظاهرات در غرب تاریخ خاص خود را پشت سر گذاشته و در قالب اشکال گوناگونی تکامل یافته است و دقیقاً به همین خاطر است که نیروهای پلیس در غرب، واحدهای خاصی را برای تحت نظر قرار دادن تظاهرات و سازوکارهای به کنترل درآوردن آن ایجاد نموده‌اند (fillieule, 1997: 97). از حیث تاریخی جنبش اجتماعی اولیه کارگری در انگلستان، برای به دست آوردن حقوق سیاسی خود ستادهای بزرگ و جمعیت‌های عظیمی به وجود آورد (goodway, 1982: 28).

آنان در یک وقت معین از طریق یک جارچی هواداران خود را جمع نموده و به سمت یک مکان خاص برای گردهمایی جمع می‌نمودند (thompson, 1984: 70) و مقامات انگلیسی از سر ناچاری و البته با اکراه، تا زمانی که به اموال عمومی خسارت نزده و دست به آشوب نمی‌زدند، با ایشان مدارا می‌کردند (thompson, 2000: 71). با توجه به جذابیت این موضوع تاریخی، اندیشمندان بسیاری سیر تشکیل و ایجاد تظاهرات و پیاده‌روی را که در واقع به منزله مقدمه جهت تشکیل جنبش‌های اجتماعی

است مورد بررسی قرار داده‌اند (برای مطالعه بیشتر در باره تاریخ تظاهرات در انگلستان، فرانسه، و ایرلند ر.ک. به: Blackstock, 2000; Farrel, 2000; Favre, 1990; Fillieule, 1997; Jarman, 1997; Miralla, 2000; Pigenet & Tartakowsky, 2003; Robert, 1996; Tartakowsky, 1997; Tilly, 1986, 1995).

پیاده‌روی و تظاهرات به بهترین شکل ممکن همگشتگی میان نیروها را در یک جنبش اجتماعی به نمایش می‌گذارد و بروز چهار ویژگی ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد را به صورت مناسبی به مخاطبانی که باید منتقل می‌کند. تظاهرات اشکال گوناگونی دارد که پیاده‌روی دسته‌جمعی و همدلانه از یک مکان به مکان دیگر، و یا از چند مکان به یک مکان خاص، در یک زمان معین و با ابراز آن چهار ویژگی مألوف، از مهم‌ترین موارد آن محسوب می‌شود (تیلی، ۱۳۹۴: ۳۳۹).

در پیاده‌روی افراد مشارکت‌کننده با سر دادن شعارهای همسان و همسو، پوشیدن نوعی لباس خاص که مخصوص مراسم است و با رنگ متمایزی از پوشش همیشگی آنان متمایز می‌شود، به دست گرفتن پرچم‌هایی که معرف نمادهای خاص و اهداف اساسی جنبش است و با به اهتزاز درآوردن آن‌ها به صورتی که تا شعاع خاصی تمامی حاضران برافراشته شدن آن را مشاهده کنند، و حرکت به سوی یک مقصد واحد به روشنی چهار ویژگی اساسی ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد را در معرض دید همگان قرار می‌دهد.

یکی از تفاوت‌های اساسی جنبش‌های اجتماعی با جنبش‌های خشونت‌آمیز و یا تروریستی همین است که در جنبش‌های خشونت‌آمیز کنشگران تلاش می‌کنند کنش‌های خود را دور از چشم دولت و قوه قهریه آن انجام دهند، ولی در جنبش‌های اجتماعی کنشگران اتفاقاً تلاش دارند نمود کنش خود را در معرض دید تمامی مردم جهان و علی‌الخصوص دولت‌های حاکم بر خود قرار دهند (تیلی، ۱۳۹۴: ۳۳۸).

با توضیحاتی که در سطور قبل آمد مشخص گردید که چارچوب نظری نوشتار حاضر بحث جنبش‌های اجتماعی چارلز تیلی است. در بخش بعد مؤلفه‌های تیلی بر پیاده‌روی بزرگ اربعین تطبیق داده خواهد شد تا توانایی این نظریه در ارائه توضیح درباره ابعاد گوناگون این رویداد عظیم مشخص گردد و فرضیه اصلی این نوشتار مبنی

بر انگاشتن پیاده‌روی اربعین به مثابه یک جنبش اجتماعی مشخص گردد.

۲. پیاده‌روی اربعین به مثابه جنبش اجتماعی

گفته شد که جنبش‌های اجتماعی دارای ویژگی‌های ده‌گانه و عناصری سه‌گانه می‌باشند. هر جنبش اجتماعی ممکن است فاقد یک یا چند مورد از این ویژگی‌ها باشند، اما امکان ندارد که فاقد حتی یک مورد از عناصر بیان شده باشد. به همین علت برای تقویت این فرضیه که پیاده‌روی اربعین نمونه تام یک جنبش اجتماعی است لازم است وجود هر یک از این عناصر سه‌گانه را در آن مورد بررسی قرار داد. در خلال تطبیق این سه عنصر بر منسک پیاده‌روی اربعین به وجود یا عدم وجود هر یک از ویژگی‌های ده‌گانه نیز پرداخته خواهد شد.

۲-۱. استمرار ستادها در پیاده‌روی اربعین

هر چند تمامی ستادها (Campaigns) از اجزایی همچون تظاهرات مسالمت‌آمیز و یا غیرمسالمت‌آمیز، دیدارهای مردمی، اعلامیه‌ها، و بیانیه‌ها تشکیل شده است، اما ستادها همواره فراتر از این رویدادهای متعین بوده‌اند. به عبارت دیگر یک تظاهرات مسالمت‌آمیز و یا غیرمسالمت‌آمیز، یک گردهمایی مردمی، صدور یک اعلامیه، و یا انتشار یک بیانیه به‌تنهایی نمی‌تواند در حکم یک ستاد قرار گیرد. بلکه ستادها شامل تمامی این اجزا هستند به اضافه اینکه در یک جنبش اجتماعی ستادها هرگز مواردی موقتی و کوتاه‌مدت نیستند. به دیگر سخن، در بحث از یک جنبش اجتماعی به عنصری همچون استمرار ستادها اشاره می‌شود، به این معنا که ستاد در یک جنبش اجتماعی باید در تمام جریان جنبش، پویایی خود را حفظ نماید و به عنوان یک عنصر در خدمت اهداف مطلوب جنبش درآید.

در منسک پیاده‌روی اربعین استمرار ستادها واقعیتی به غایت مهم است. هر چند شکل امروزی و گستردگی بی‌بدیل پیاده‌روی اربعین در خلال سال‌های اخیر شکل گرفته است، اما این جریان در طول تاریخ حیات فکری و سیاسی اربعین وجود داشته است تا جایی که بسیاری از اندیشمندان و متفکران شیعه مراسم پیاده‌روی اربعین را

«سیره مستمر» و شاخصه جدایی‌ناپذیر شیعیان در طول تاریخ دانسته‌اند (قاضی طباطبایی، ۱۳۶۸: ۱۷۷).

گزارش‌هایی که از برگزاری این مراسم ثبت و ضبط شده است نشان از این واقعیت دارد که حتی در دورانی که اوضاع سیاسی عراق ثبات چندانی نداشته است زائران زیادی با پای پیاده از سرزمین‌های گوناگون برای شرکت در این اجتماعی بزرگ مذهبی حضور داشته‌اند. شهید «سید جواد شبر» در کتاب معروف «ادب‌الطف» گزارشی جامع از مراسم پیاده‌روی اربعین در سال ۱۹۶۷ (یعنی حدود ۵۲ سال پیش) ارائه نموده است که آوردن بخشی از آن به ثبوت موضوع استمرار ستاداها در پیاده‌روی اربعین کمک می‌کند. وی می‌نویسد جمعیت حاضر در این مراسم از لحاظ تعداد با جمعیت حاضر در حج همدوشی کرده و اگر بیش از آن نباشد، کمتر نیست. در ادامه می‌گوید جمعیت عظیم حاضر در این مراسم با زبان‌های ترکی، عربی، اردو، هندی و فارسی صحبت نموده و همگی در استفاده از جامه عزا و مرثیه‌خوانی برای امام حسین (علیه‌السلام) اشتراک داشتند. وی جمعیت حاضر در مراسم آن سال را بالغ بر یک میلیون نفر تخمین زده است (شبر، ۱۴۱۱: ۱۳-۱۵).

۲-۱. ویژگی فراملی بودن

همان‌گونه که گفته شد یکی از ویژگی‌های جنبش اجتماعی فراملی بودن آن است. با مطالعه مطالب بالا مشخص می‌گردد در جریان استمرار ستاد اربعین در طول تاریخ شیعه، همواره ویژگی فراملی بودن آن وجود داشته است و به عنوان نکته‌ای اساسی مورد توجه وقایع‌نگاران قرار داشته است. همان‌طور که مشاهده شد شهید جواد شبر به دلیل اهمیت این مطلب به صورت خاص بر آن تأکید نموده است.

حضور فراملیتی در مراسم پیاده‌روی اربعین یکی از مسائل جذابی است که در تمامی گزارش‌های خبری مخابره شده از این رویداد بزرگ به چشم می‌خورد. این حضور فراملیتی به قدری پررنگ است که آمارها از حضور اتباع بیش از هشتاد کشور جهان در این رویداد عظیم حکایت دارد (قندی و شکوری، ۱۳۹۵: ۱۱۲).

۲-۱-۲. نمایش نمادین همبستگی

مطلب مهم دیگری که از این گزارش برداشت می‌شود یکی دیگر از ویژگی‌های ده‌گانه جنبش اجتماعی یعنی نمایش همبستگی نمادین است. زائرانی که از کشورهای مختلف با همدیگر و در قالب مرثیه به عزاداری می‌پردازند. طبق گزارش‌های رسیده در سال ۱۳۹۲ حدود پانزده میلیون نفر، و در سال ۱۳۹۳ حدود بیست میلیون نفر در پیاده‌روی عظیم اربعین شرکت داشته‌اند (موسوی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۰۲) که همگی ایشان با حضور خود در این رویداد خاص و در این تاریخ خاص به بهترین نحو ممکن همبستگی حقیقی خود را به صورتی نمادین به نمایش می‌گذارند.

باید توجه داشت که بنا بر مشاهدات میدانی، این جمعیت در دو سال گذشته نیز افزایش داشته است، اما دولت عراق به دلیل حساسیت‌های امنیتی از اعلام آمار دقیق خودداری می‌نماید و به همین دلیل آمار زائران اربعین در سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۳ آخرین آمار رسمی تلقی می‌گردد. این حضور هماهنگ و نمادین وقتی با دقت در رفتار یکسان زائران که همگی مشغول عزاداری و مرثیه‌خوانی هستند نگریسته می‌شود این نمایش نمادین را به خوبی نشان می‌دهد.

۲-۱-۳. تکامل اشکال، افراد و ادعاها

از سال ۱۳۹۰ به بعد شاهد این موضوع هستیم که اشکال برگزاری این مراسم تغییرات محسوسی را تجربه نموده است. هر چند موب‌های عزاداری و پذیرایی از سال‌های دور در حد فاصل میان نجف و کربلا وجود داشته است، اما در سال‌های اخیر گستردگی وجود این موب‌ها، خدماتی که به زائران ارائه می‌دهند، و افرادی که به موب‌داری مشغول هستند تنوع چشمگیری را به خود دیده است. گزارش‌هایی که در دهه‌های گذشته تنظیم شده است گستردگی جغرافیایی شرکت‌کنندگان را محدود به منطقه غرب آسیا و احیاناً شمال آفریقا می‌دانست. اما از سال ۱۳۹۰ به بعد که گزارش‌هایی دقیق از این مراسم مخابره شد، گستردگی جغرافیایی حاضران در پیاده‌روی را چیزی در حدود ۸۰ کشور می‌داند که از سراسر جهان در این مراسم شرکت می‌کنند. هر چند هنوز هم بیش‌ترین شرکت‌کنندگان از منطقه غرب آسیا و شمال آفریقا هستند اما حضور زائران

پرشماری از کشورهای انگلستان، بلژیک، هلند، ایالات متحده آمریکا، فرانسه، و اتریش نیز گزارش شده است (۱۲ آذر ۱۳۹۴ <http://www.hajnews.ir/news/ID/6111>).

همچنین در این گزارش‌ها تأکید شده است که موکب‌داران دیگر محدود به شیعیان عراق نبوده‌اند و موکب‌هایی توسط انگلیسی‌ها، هلندی‌ها، بلژیکی‌ها، یمنی‌ها، سوری‌ها، عربستانی‌ها، و کویتی‌ها در مسیر اصلی پیاده‌روی یعنی حد فاصل نجف تا کربلا ایجاد شده است. نکته دیگری که لازم است اشاره شود آن است که هر چند موکب‌داری در مسیر اصلی پیاده‌روی از رونق بیشتری برخوردار است اما در مسیرهای فرعی همچون مسیرهای موجود در استان‌های جنوبی عراق مانند بصره، ذی‌قار و سایر مسیرهای منتهی به کربلا نیز موکب‌ها از رونق چشمگیری برخوردار شده است (۱۰ آذر ۱۳۹۷ www.hajnews.ir/news/ID/6231).

۲-۱-۴. ستادهای تعاملی در مقابل عمل انفرادی

ویژگی ستادهای تعاملی را نیز باید ذیل عنصر استمرار ستادها مورد توجه قرار دهیم زیرا یکی از ویژگی‌های مهم ستادها در جنبش اجتماعی پیاده‌روی اربعین تعاملی بودن آن است. باید توجه داشت که صفت تعاملی در این‌جا در مقابل عمل انفرادی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر در جنبش اجتماعی پیاده‌روی اربعین عمل انفرادی افراد گوناگون نیست که به پا گرفتن مقدمات ستادها کمک می‌کند، بلکه تشریک مساعی میان تمامی شرکت‌کنندگان است که منجر به ایجاد ستادهای تعاملی و در نهایت استمرار ستادهای پیاده‌روی اربعین می‌گردد. این مسئله نکته‌ای مهم است که همواره مورد توجه اندیشمندانی که این رویداد عظیم را مورد مطالعه قرار داده‌اند بوده است تا جایی که بچمن در پژوهش خود که در سال ۲۰۱۴ انجام داده است موضوع کار داوطلبانه و بدون چشمداشت را که در تمامی شرکت‌کنندگان این مراسم وجود دارد، عامل به حداقل رساندن هزینه‌های برگزاری پیاده‌روی اربعین می‌داند (Bachman, 2014: 30).

در برپایی موکب‌ها نیز این مسئله به وضوح به چشم می‌آید. طبق آمار رسمی سال ۱۳۹۳ چیزی در حدود بیست میلیون نفر در این جنبش عظیم اجتماعی شرکت نموده‌اند. طبیعی است که شهر کربلا با تمام وسعتی که در سال‌های اخیر یافته است

توانایی پذیرایی از این جمعیت را نداشته باشد. پس طبیعی است که قدم به قدم هم در مسیر اصلی پیاده‌روی و هم در مسیرهای فرعی موکب‌های جهت استراحت، تغذیه و اسکان زوار قرار داشته باشد. باید توجه داشت که تمامی این موکب‌های خدمات خود را به صورت داوطلبانه و کاملاً رایگان در اختیار زائران قرار می‌دهند. در یک پژوهش که با موکب‌داران مصاحبه شده بود آمده است که تمامی آنان به صورت واحد اعلام داشته‌اند که تمامی درآمد سالانه خود را پس از کسر هزینه‌های خانواده و در تعامل با سایر موکب‌داران در موکب‌های اربعین خرج می‌کنند (کرمی و بذرافشان، ۱۳۹۳: ۱۲).

۲-۲. بهره‌گیری از طیفی از تظاهرات عمومی در پیاده‌روی اربعین

وقوع طیفی از تظاهرات عمومی شامل پیاده‌روی، راهپیمایی، تجمعات، رژه‌ها، گردهمایی عمومی، صدور بیانیه‌هایی خطاب به رسانه‌های عمومی و برای انتشار در خبرگزاری‌ها، نامه‌نگاری‌ها، انتشار جزوات جهت بالا بردن سطح معلومات هم‌قطاران از اهداف جنبش، ایجاد مؤسسات تخصصی جهت بررسی ابعاد گوناگون جنبش و مطالبه‌گری از هیئت حاکمه، ایجاد ائتلاف‌ها و جبهه‌های گوناگون مسائل مهمی است که می‌تواند چنته یک جنبش اجتماعی را سرشار از ابزارهای کارآمد و نتیجه بخش کند (تیلی، ۱۳۹۴: ۳۳۰).

در منسک پیاده‌روی اربعین وقوع یک طیف گسترده از تظاهرات عمومی مشاهده می‌گردد. باید توجه داشت که انجام این طیف تظاهرات یکی از عناصر مهم و شروط لازم برای اطلاق عنوان جنبش اجتماعی بر یک رویداد عظیم اجتماعی است. در پیاده‌روی اربعین شاهد انجام راهپیمایی هستیم که در طول مسیرهای چندگانه در کشور عراق به صورت منظم و همه‌گیر انجام می‌شود، هر چند مسیر اصلی پیاده‌روی حد فاصل میان شهر نجف تا کربلای معلی است که چیزی در حدود هشتاد کیلومتر است و زائران معمولاً آن را طی دو الی سه روز پشت سر می‌گذارند.

در مسیر این راهپیمایی و در موکب‌هایی که در تمام طول مسیر توسط گروه‌های مردمی و مدنی راه‌اندازی شده است، زائران تجمعاتی را شکل می‌دهند. در هنگام وقوف زائران در موکب‌ها معمولاً روحانیون و وعاظ به ایراد سخنرانی درباره قیام امام

حسین (علیه السلام) و علل و نتایج آن می‌پردازند و از این طریق به افزایش سطح آگاهی مشارکت‌کنندگان درباره اهداف جنبش کمک می‌کنند. پس از این خطابه، مرثیه‌خوانان جهت افزایش شور و نشاط زیارت به ذکر مرثی می‌پردازند.

در طول مسیر و در موکب‌هایی که توسط دفاتر مراجع تقلید مستقر شده است جزوات و کتابچه‌هایی جهت آگاهی بخشی به زائران داده می‌شود و بیانیه‌هایی خطاب به مسئولان و دولتمردان برای انتشار در اختیار خبرگزاری‌ها قرار می‌گیرد که در آن از ایجاد ائتلاف جهانی واحد میان تمامی شیعیان و محبان اهل‌البیت (علیهم‌السلام) در درجه اول و میان تمامی امت اسلامی و در نهایت ائتلاف واحد جهانی با محوریت سرور آزادگان جهان حضرت امام حسین (علیه السلام) سخن به میان می‌آید. همان‌طور که مشاهده می‌شود انواع مختلفی از اشکال تظاهرات عمومی در مراسم پیاده‌روی اربعین به منصفه ظهور می‌رسد.

۲-۱. مردم‌محوری و نه لزوماً دموکراتیک بودن

محوریت جنبش اجتماعی اربعین با مردمی است که این اجتماع عظیم را شکل می‌دهند، مردمی که در کنار هم و در تعامل با یکدیگر با صرف هزینه‌های مادی و معنوی به رشد و بالندگی این حرکت عظیم کمک می‌کنند (کرمی و بذرافشان، ۱۳۹۳: ۱۴). به عبارت دیگر نمود مردم‌محوری در جریان برگزاری پیاده‌روی اربعین بیش از هر چیز دیگر خود را نشان می‌دهد. باید توجه داشت که مردم‌محوری با دموکراتیک بودن متفاوت است. مردم‌محوری به این معناست که برگزاری این مراسم با خواست مردم و تقبل تمام هزینه‌های آن از سوی مردم باشد، درحالی‌که لزوماً نوع کنش آنان در طول مراسم به انتخاب خودشان نیست، و عموماً توسط بزرگان و مراجع دینی تعیین می‌گردد. در یک نگاه دقیق‌تر، هر چند بافتار جمعیتی و پراکندگی قومی در کشور عراق و فرهنگ و آداب و رسوم آن به قدری متعدد و متفاوت است که شاخص‌سازی و صورت‌بندی آن اگر غیرممکن نباشد، قطعاً امری به شدت دشوار و زمان‌بر است (Oliker, 2007: 6)، اما صرف‌نظر از تفاوت فرهنگ‌ها و آداب و رسوم، همه مردم عراق در صرف وقت و هزینه جهت هر چه با شکوه‌تر برگزار نمودن منسک پیاده‌روی اربعین و ایجاد سالانه یک جنبش عظیم اجتماعی اشتراک رأی و عمل دارند. اما این اتفاق‌نظر

به معنای اولویت یافتن رأی اکثریت در همه موارد نیست، بلکه این آزادی تنها در حدودی است که چارچوب آن را علمای بزرگ شیعی ترسیم می‌کنند. به عبارت دیگر آزادی و عمل دموکراتیک را در جنبش اجتماعی اربعین، سنت‌های کهن شیعی و آرای بزرگان مذهبی که برگرفته از متون دینی است تعیین می‌کند.

۲-۲-۲. ترویج جنبش از طریق الگوبرداری، ارتباطات، ائتلاف‌ها، و تشریک مساعی

یکی از ویژگی‌های جنبش اجتماعی آن است که بتواند خود را در میان مردمی که در نقاطی غیر از محل برگزاری جنبش زندگی می‌کنند صادر نموده و از این طریق به ترویج جنبش و آرمان‌های آن بپردازد. این مسئله درباره جنبش اجتماعی پیاده‌روی اربعین به خوبی صدق می‌کند. این موضوع را آمارهای مختلفی که درباره حضور افراد گوناگون با ملیت‌های مختلف که اتفاقاً همه‌ساله بر تعدادشان افزوده می‌شود نشان می‌دهد. این صدور و ترویج تا جایی است آمارها حاکی از حضور بیش از هشتاد ملیت مختلف در این جنبش اجتماعی عظیم است (قندی و شکوری، ۱۳۹۵: ۱۱۳).

پخش تصاویر ضبط شده از این مراسم با استفاده از ارتباطات رسانه‌ای باعث ترویج حضور در این جنبش در میان ملل مختلف شده است. البته متأسفانه به دلیل انحصار ابزار تبلیغات و خبررسانی، شاهد اخبار کم‌رنگ این جنبش اجتماعی عظیم در اکثریت رسانه‌های غربی هستیم. بازنمایی این جنبش در رسانه‌های مذکور عموماً از چهار حالت زیر تجاوز نمی‌کند.

یک: نادیده‌نگاری

این الگو تلاش می‌کند با توجه به تعارض فلسفه جنبش اجتماعی اربعین که یکی از شاخصه‌های اصلی آن استکبارستیزی است، نسبت به این جنبش بی‌تفاوت بوده و از طریق سانسور و پنهان‌سازی صدای آن را انتقال ندهد. این مشخصه در رسانه‌های بزرگ آمریکا همچون خبرگزاری‌های فاکس نیوز، ای بی سی نیوز، پی بی اس، و روزنامه‌های واشنگتن پست، وال استریت ژورنال، و یو اس ای تودی که نوعاً توسط صهیونیست‌ها اداره می‌گردد دیده می‌شود (رضاخواه، ۱۳۹۵: ۶۴).

دو: دیگرگون نمایی

این الگو بیش تر توسط رسانه‌های انگلیسی و بعضاً شبکه‌های خبری عربی به کار برده می‌شود. در این رویکرد به جای اینکه رسانه به مخابره‌ی اخبار و وقایعی که در جنبش اجتماعی اربعین در حال وقوع است پردازد، مطالبی که توسط گردانندگان آن شبکه از پیش طراحی شده است را به مخاطب القا می‌کنند. برای این منظور معمولاً از سه روش تفرقه‌افکنی ناسیونالیستی ایرانی - عربی، تفرقه میان شیعیان و اهل تسنن و شیعیان با خود، و در نهایت سیاه‌نمایی استفاده می‌کنند (رضاخواه، ۱۳۹۵: ۶۴).

سه: تنزل جنبش به تحلیل‌های سیاسی

این الگو که بیش تر توسط رسانه‌های کم مخاطب، سایت‌های تحلیلی، و مجلات معتبر تخصصی همچون فارین افرز که وابسته به شورای روابط خارجی آمریکا است مورد استفاده قرار می‌گیرد، به جای پرداختن به اصل وقایع جنبش، به تأثیر آن در سیاست داخلی عراق و بعضاً تأثیرات خارجی آن می‌پردازد (رضاخواه، ۱۳۹۵: ۶۵).

چهار: پوشش خبری مستقل تر از سایر رسانه‌های غربی

این الگو تلاش دارد که بتواند با رعایت اصل بی‌طرفی به پوشش صرف وقایعی که در جریان جنبش اجتماعی پیاده‌روی اربعین روی داده است پردازد. رسانه‌هایی همچون هافینگتون پست، المانیتور، و اسپوتنیک که در صحنه بین‌المللی داعیه مستقل بودن دارند تلاش دارند از این الگو تبعیت کنند (رضاخواه، ۱۳۹۵: ۶۵).

تشریک مساعی گروه‌های مختلف مذهبی در نقاط مختلف دنیا در برگزاری باشکوه این جنبش اجتماعی زمینه ائتلاف این گروه‌ها را در نقاط مختلف جهان فراهم آورده است تا جایی که می‌توان آن را راهی برای برون‌رفت از اختلافات و ایجاد اتحاد پایدار معرفی کرد (تسخیری، ۱۳۸۹: ۸۰-۹۰).

متأسفانه اخیراً ندهایی از مجامع آکادمیک شنیده می‌شود که در آن ادعا شده است که جنبش اجتماعی عظیم اربعین را باید از جمله بازتاب‌های عینی انقلاب اسلامی ایران نامید (معین آبادی و سبزی، ۱۳۹۴: ۶۱). این مطلب به غایت نادرست است. زیرا

همان‌گونه که در قسمت‌های قبلی این نوشتار آمد، پیشینه پیاده‌روی عظیم اربعین به قرن‌ها پیش از وقوع انقلاب اسلامی برمی‌گردد. شاید از طریق ارائه شواهد و مدارک بتوان ادعا کرد که جمهوری اسلامی ایران توانسته است در گسترش این جنبش مؤثر باشد (البته این مدعا خارج از بحث این نوشتار بوده و نیازمند مجالی مستقل است) اما هرگز نمی‌توان ادعا کرد این رویداد عظیم با وقوع انقلاب اسلامی همبستگی مثبت دارد.

۲-۳. ترکیب هویت، جایگاه، و برنامه

در جریان جنبش اجتماعی پیاده‌روی اربعین هویت افراد شرکت‌کننده در یک همگستگی بزرگ به صورتی واحد بازتولید می‌شود. تا جایی که تمامی شرکت‌کنندگان خود را ذیل عناوینی کلی با محوریت نام امام حسین (علیه‌السلام) قرار می‌دهند. ایشان از خود خارج شده و در کسوت هویت جدیدی که یافته‌اند در یک مسیر واحد و به سوی مقصدی واحد، همچون پیکره‌ای واحد به حرکت درمی‌آیند.

ایشان در تعریف جایگاه خود به همانندی و همسانی میان خویش و دیگر کنش‌گران تأکید می‌کنند و جنبش خود را به دیگر حرکت‌های اجتماعی پیوند می‌دهند و خود و دیگر کنشگران را ذیل چتری واحد تعریف می‌کنند. ایشان با انجام این اعمال موافقت خود را با اهداف و برنامه‌های اعلام شده از سوی رهبران این جنبش عظیم که همان بزرگان مذهبی و مراجع دینی هستند اعلام می‌دارند.

۲-۳. ابراز عمومی چهار مؤلفه ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد در پیاده‌روی اربعین

راهپیمایی و پیاده‌روی بهترین راه برای ابراز عمومی چهار مؤلفه ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد است. ارزشمندی اشاره به رفتار و سلوک موقر و متشخص، پوشش تمیز و مرتب و حضور روحانیون، اشخاص دارای شأن اجتماعی، و مادران به همراه کودکان دارد. وحدت به نشان‌ها، سربندها، بیرق‌ها، و یا لباس‌های یکسان، راهپیمایی در مسیرهای منظم، آواز و یا سرود خواندن اشعار دارد. تعداد وابسته به شمار مشارکت‌کنندگان، پیام‌های افراد شرکت‌کننده در جنبش، و پر کردن خیابان‌ها است. و تعهد درباره به استقبال هوای نامناسب رفتن، شرکت علنی و مشهود سالمندان و معلولان، ایثار و

از خودگذشتگی، بخشندگی‌های آشکار است (تیلی، ۱۳۹۴: ۱۰۹-۱۱۰).

در جنبش اجتماعی بزرگ اربعین مسائلی که به موضوع ارزشمندی اشعار دارد در اشکال مختلف بروز و ظهور عمومی دارند. مشارکت‌کنندگان که همان زائران هستند با رفتاری به دور از خشونت و یا هیجان، صرف‌نظر از حواشی جزئی که احیاناً در اطرافشان اتفاق می‌افتد، آرام و موقر در مسیرهای مشخص به سوی مقصدی واحد حرکت می‌کنند. ثروتمندان در کنار فقرا، مادران به همراه فرزندان، و عده زیادی از روحانیون و افراد دارای موقعیت بالای اجتماعی در این جنبش عظیم اجتماعی شرکت می‌کنند. در اسلام دین و مسائل اجتماعی و سیاسی درهم‌تنیده‌اند و این مطلبی انکارناشدنی است (عمید زنجانی، ۱۳۸۴: ۷۷) و درست به همین علت است که شاهد حضور پر رنگ و معنادار روحانیون در پیاده‌روی اربعین هستیم.

وحدت شرکت‌کنندگان در منسک پیاده‌روی اربعین از طریق لباس‌های عمدتاً مشکی و یا تیره که نشان از عزادار بودن فرد دارد، پرچم‌ها و بیرق‌های مزین به اسامی ائمه اطهار (علیهم‌السلام) که در سرتاسر مسیر نصب شده و در دستان افراد زیادی قرار دارد، پیاده‌روی در چند مسیر منظم که همگی به نقطه‌ای واحد ختم می‌شود، و مرثیه‌خوانی و ذکر مصیبت که تنها نوای روی لب‌های مشارکت‌کنندگان را تشکیل می‌دهد نشان داده می‌شود.

تعداد وجه بارز جنبش اجتماعی اربعین است. جنبشی که طبق آمارهای رسمی بیش از بیست میلیون نفر در مراسم دو سال قبل آن شرکت کرده‌اند. پر شدن خیابان‌ها از افراد از وجوه بارز ویژگی تعداد است. در منسک پیاده‌روی اربعین نه تنها تمامی خیابان‌های شهر کربلا که تمامی راه‌های ورودی به این شهر از جهات مختلف و کیلومترها دورتر از شهر مملو از جمعیتی است که خود را با پای پیاده برای شرکت در این جنبش اجتماعی بزرگ رسانده‌اند.

حضور افراد گوناگون در آب و هوای عموماً گرم و خشک عراق، حضور مشهود سالمندانی که بر روی صندلی چرخدار در حال عزیمت به مقصد هستند، وجود پر تعداد معلولان جسمی و ذهنی که همراه اقوام و خویشان خود مسیر پیاده‌روی اربعین را پیاده می‌پیمایند، ایثار و از خودگذشتگی که مصداق بارز آن موکب‌دارانی هستند که تمام درآمد سالیانه خود را در این راه مصرف می‌کنند، و بخشندگی آشکار تمام کسانی که

قدرتی جهت کمک کردن دارند نشان از تعهد بی‌بدیل در برگزاری این جنبش عظیم اجتماعی است.

۲-۳-۱. سیاستمداران و عامه مردم به مثابه مخاطب

شرکت‌کنندگان در جنبش اجتماعی پیاده روی اربعین سیاستمداران و عامه مردم در تمامی نقاط جهان را مخاطب قرار می‌دهند. آنان به سیاستمداران گوشزد می‌کنند که باید به مطالبات مذهبی این خیل عظیم احترام بگذارد و برای هر چه با شکوه‌تر برگزار کردن این مراسم از هیچ تلاشی فروگذار نباشد. آنان همچنین گوشزد می‌کنند که با وجود چنین نیروی قدرتمندی تغییرات اجتماعی بزرگی را که در تطبیق با اهداف جنبش باشد به وجود خواهند آورد و از دولت‌های خود جهت محقق کردن این درخواست یاری می‌طلبند.

مخاطب دیگر مشارکت‌کنندگان عامه مردم در تمام نقاط جهان هستند. شرکت‌کنندگان در پیاده‌روی بزرگ اربعین با بروز چهار ویژگی ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد به تمام مردم جهان می‌گویند که ما حاضران در این جنبش حاضر به اتحاد و تعامل با شما هستیم. ایشان ادعا دارند که با محور قرار دادن امام حسین (علیه السلام) می‌شود به اتحادی بزرگ دست یافت که آزادگی را به تمامی طرف‌های درگیر اتحاد اعطا می‌کند.

۲-۳-۲. تأکید بر قدرت مردمی و محدودسازی سیاستمداران

اعضای جنبش اجتماعی پیاده‌روی اربعین با تأکید بر قدرت حاصل از ابراز عمومی چهار مؤلفه ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد، به‌دست‌اندرکاران و سیاستمداران گوشزد می‌کند امکان نادیده انگاشتن آنان وجود ندارد. آنان تأکید می‌کنند که سیاستمداران کشورهای متبوع خود بنا بر صلاح‌دید خویش نمی‌توانند سیاست‌هایی را وضع کنند که منجر به تضعیف این جنبش عظیم اجتماعی شود. آنان تأکید می‌کنند که ما هستیم و هیچ‌کس نمی‌تواند ما و خواسته‌هایمان را نادیده بگیرد.

نتیجه‌گیری

برای بررسی وجوه سیاسی - اجتماعی پیاده‌روی عظیم اربعین راه‌های مختلفی وجود دارد. یکی از کارآمدترین راه‌ها تحلیل این رویداد در بستر جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اجتماعی است. چارلز تیلی از بزرگ‌ترین اندیشمندان جامعه‌شناسی سیاسی در دوران معاصر است که نظریات عمیقی در این زمینه دارد، لذا برای پاسخ به سؤال اصلی و بررسی این فرضیه که پیاده‌روی اربعین به مثابه جنبش اجتماعی است از نظریه چارلز تیلی به عنوان چارچوب نظری استفاده شد. این نوشتار پس از تطبیق چارچوب نظری بر منسک پیاده‌روی اربعین به این نتیجه رسید که این رویداد هر سه عنصر استمرار ستادها، بهره‌گیری از طیفی از تظاهرات عمومی، و ابراز عمومی چهار مؤلفه ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد را که عناصر اصلی یک جنبش اجتماعی است در خود دارد. ضمن اینکه تمامی ویژگی‌های ده‌گانه جنبش اجتماعی یعنی ویژگی فراملی بودن؛ نمایش نمادین همبستگی؛ تکامل اشکال، افراد، و ادعاها؛ ستادهای تعاملی در مقابل عمل انفرادی؛ مردم‌محوری و نه لزوماً دموکراتیک بودن؛ ترویج جنبش از طریق الگوبرداری، ارتباطات، ائتلاف‌ها، و تشریک مساعی؛ ترکیب هویت، جایگاه، و برنامه؛ ابراز ویژگی‌های ارزشمندی، وحدت، تعداد، و تعهد؛ سیاستمداران و عامه مردم به مثابه مخاطب؛ و در نهایت تأکید بر قدرت مردمی و محدودسازی سیاستمداران، را که چهار مورد اول آن ذیل عنصر اول، سه مورد بعدی آن ذیل عنصر دوم، و سه مورد آخر آن ذیل عنصر سوم مورد بررسی قرار گرفت، در خود دارد. به دیگر سخن یافته‌های پژوهش حاضر که در یک سیر آکادمیک عناصر و مؤلفه‌های منسک پیاده‌روی اربعین را با شاخص‌های جنبش اجتماعی و با هدف تقویت این فرضیه که پیاده‌روی اربعین یک جنبش اجتماعی است مورد بررسی قرار داد به این نتیجه دست یافت که پیاده‌روی اربعین یک جنبش اجتماعی فراگیر با تمامی مؤلفه‌های آن است. باید توجه داشت که از خلال این نتیجه اهمیت سیاسی - اجتماعی پیاده‌روی اربعین به فراخور موضوع مشخص و واضح گردید و همین امر لزوم توجه هر چه بیشتر دست‌اندرکاران سیاسی و فعالان اجتماعی را برای بهره‌گیری هرچه بیشتر از ظرفیت‌های این جنبش و تلاش برای استحکام‌بخشی به عناصر و مؤلفه‌های آن را در جهت استمرار پرشکوه‌تر آن روشن می‌نماید.

- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ه.ق). اقبال الاعمال، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- تسخیری، محمدعلی (۱۳۸۹). «مذاهب اسلامی از اختلاف تا ائتلاف»، فروغ وحدت، سال ششم، شماره ۲۲، زمستان.
- تیلی، چارلز (۱۳۹۴). رژیم‌ها و چننه‌ها، مترجم: علی مرشدی‌زاد، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- رضاخواه، علیرضا (۱۳۹۵). «بازنمایی اربعین در رسانه‌های غربی»، پنجره، سال هشتم، شماره ۲۸۷.
- شبر، سیدجواد (۱۴۱۱ه.ق). ادب الطف أو شعراء الحسين، بیروت: دارالمرتضی.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). مجمع البحرين، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ه.ق). تهذیب الاحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۴). مبانی اندیشه سیاسی اسلام، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قاضی طباطبایی، سید محمدعلی (۱۳۶۸). تحقیق درباره اولین اربعین حضرت سیدالشهداء (ع)، قم: بنیاد علمی و فرهنگی شهید آیت الله قاضی طباطبایی.
- قندی، سیدمحسن؛ شکوری، میثم (۱۳۹۵). «شهر اربعین (مدینه اربعین)؛ رهیافتی نوبه مفاهیم آرمانشهر شیعی»، مطالعات مسجد و مهدویت، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان.
- کرمی، محمدتقی؛ بذرافشان، محمد مهدی (۱۳۹۳). «فهم عراق از دریچه تجربه زیسته زائران عراقی اربعین»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، سال ۶، شماره ۱۲، پاییز و زمستان.
- محمدی سیرت، حسین (۱۳۹۵). «اربعین منسک اجتماعی در قواره‌ای تمدنی: ظرفیت‌ها و زیر سیستم‌های تمدنی». مطالعات مسجد و مهدویت، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). التحقیق فی الکلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- معین آبادی، حسین؛ سبزی، روح الله (۱۳۹۴). «تحلیل بازتاب انقلاب اسلامی در عراق بر اساس نظریه پخش»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال چهارم، شماره ۱۳، بهار.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ه.ق). المزار، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- موسوی، سید محمد؛ یاری، خدیجه؛ باغ‌فلکی، بتول؛ نیکجو، ایرج (۱۳۹۵). «تأثیر برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین حسینی در کشور و افزایش شور و اشتیاق بین مردم و بخصوص نوجوانان و نقش سازنده‌ی آن بر روی تربیت نسل ارزشی در کشور»، مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، سال اول، شماره سوم، تابستان.
- همایون، محمدهادی؛ بد، مهدیه (۱۳۹۵). «تبیین ابعاد سفر معنوی اربعین به عنوان ابر رویداد گردشگری مذهبی»، مطالعات مسجد و مهدویت، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان.
- Bachman, Jarret (2014). Using Self-concept Theory to Understnd Event Volunteer Motivation, Satisfaction and Intent, South Carolina: Clemson University Press.
- Blackstock, Allan (2000). The Invincible Mass: Loyal Crowds in Mid Ulster, London:

McMillan.

- Drescher, Seymour(1994). "Whose Abolition? Popular and The Ending of British Slave Trade", *Past and Present*, No.143.
- Eltis, David(1993). "Europeans and The Rise of African Slavery in The Americas: An Interpretation", *American Historical Review*, No.98.
- Farrel, Sean(2000). *Ritual and Riots: Sectarian Violence and Political Culture in Ulster*, Lexington: University Press of Kentucky.
- Favre, Pierre (1990). *Manifestation*, Paris:National Political science Press.
- Fillieule, Olivier (1997). *Strategies for Manifestation in Paris*, Paris:National Political science Press.
- Jarman, Neil (1997). *Material Conflict: Parades and visual Displays in Northern Irland*, Oxford: Berg.
- Miralla, Petri (2000). *A Large Mob, Calling Themselves Freemasons*, London: McMillan.
- Oliker, Olga (2007). *U.S Policy Options for Iraq*, Reassessment: Rand Press.
- Pigenet, michel; Tartakowsky, Danielle(2003), *Les Marches*, Paris: Social Movement.
- Polletta, Francesca (2002). *Freedom Is an Endless Meeting: Democracy in American Social Movements*, Chicago: University of Chicago Press.
- Robert, Vincent (1996). *Manifestation of Chemins*, Lyon: Lyon University Press.
- Tartakowsky, Danielle(1997). *Manifestation of France*, Paris: Sorbonne Publications.
- Tilly, Charles (1986). *The Contentious French*, Cambridge: Harvard University Press.
- Tilly, Charles(1995). *Popular Contention in Great Britain*, Cambridge: Harvard University Press.
- Zhou,Joe Yong (2008). *Government and Residents Perception Toward The Impact of a Mega Event: The Beijing Olympic Games*, HongKong: HongKong University Press.
- hajnews.ir/news/ID/6111
- hajnews.ir/news/ID/6231

